

„Genocido“ sąvoka Lietuvos istorijoje

Terminas „genocidas“ lietuviškoje istoriografijoje atsirado palyginti neseniai, gal todėl labai įvairuoja jo vartoseną. Galima sakyti, kad egzistuoja skirtingos pozicijos, pagrindžiančios ar neigiančios šio termino vartoseną įvairiems žmonių naikinimo būdams ar skirtingoms žmonių grupėms apibūdinti. Antra vertus, terminas, kaip tarptautiniu mastu vartojama prof. Rapolo Lemkino sukurta ir Genocido konvencijoje įteisinta sąvoka, yra gana tiksliai apibrėžtas: „Genocidas – tautinės, religinės ar rasinės grupės žudymas, izoliavimas iš visuomeninio gyvenimo jai sunaikinti, diskriminuoti“¹. Lietuviškoje istoriografijoje, iševijos politiniuose moksluose „genocido“ sąvoka pradėta vartoti palyginti anksti, beveik iškart po to, kai 1944 m. pasirodė R. Lemkino veikalas „Axis Rule in Occupied Europe“ („Ašies valdžia okupuotoje Europoje“) ir buvo pasirašyta 1948 m. gruodžio 9 d. Genocido konvencija. Tiesa, pirmieji šią sąvoką ėmė vartoti politikai. Jau 1948 m. spalio 20 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) pirmininkas prof. Mykolas Krupavičius, Estijos tautinės tarybos pirmininkas A. Rei, Latvijos Centrinės tarybos prezidentas vysk. Jezupas Rancansas ir kiti kreipėsi į Jungtinių Tautų Trečiosios asamblėjos prezidentą dr. Herbertą Evattą, konstatuodami, kad „sovietinė okupacija, lydiama sovietinės genocido metodų praktikos, sukelia grėsmę Baltijos tautų egzistencijai“². Išskirti ir du genocido politikos aspektai: 1) sistemingas fizinis žmonių naikinimas, 2) kultūrinis ir moralinis naikinimas. VLIK'as nuo tol kasmet kartodavo panašius, gal tik detalesnius pareiškimus Jung-

tinėms Tautoms – nurodydavo sovietinės genocido politikos tikslą (per trumpą laiką išnaikinti autochtonus), metodus (trėmimai, kolektyvizacija, žudynės), padarinius (1941–1949 m. išnaikinta 520 tūkst. žmonių)³.

Jau 1949 m. Vakarų Vokietijoje buvo išleista K. Pelėkio knyga „Genocide. Lithuanian's threefold tragedy“ („Genocidas. Triguba lietuvių tragedija“), kurioje pavartota „genocido“ sąvoka. Tiesa, šia sąvoka apibrėžti nacių ir sovietų okupacijos padariniai. Kadangi autorius nesistengė labai įprasminti „genocido“ termino vartosenos, tai reikia suprasti, kad, jo nuomone, visos Lietuvos gyventojų netektys, patirtos 1940–1949 m., priskirtinos prie genocido padarinių. Tai lietuvių trėmimai, suėmimai ir žudynės 1940–1941 m. bei repatriavimas į Vokietiją 1941 m.; nacių okupacijos metu įvykdytos žydų žudynės, koncentracijos stovyklų ir žudynių Lietuvoje aukos, išvežtieji darbam į Vokietiją, 1944 m. pasitraukę iš Lietuvos dėl politinių priežasčių bei pasitraukę Klaipėdos krašto gyventojai; masinių deportacijų, karinių ir darbo mobilizacijų aukos, lenkų repatriavimas⁴.

1950–1952 m. Stokholme pasirodė pirmieji darbai (A. Kaelas, A. Švabe), kuriuose kalbant apie Baltijos šalių istoriją taip pat buvo vartojamas „genocido“ terminas⁵.

1952 m. dr. Domas Krivickas sąvoką „genocidas“ savo straipsnyje vartojo jau kaip tarptautiniu mastu pripažintą reikšmę⁶. Panašiai ją vartojo ir 1956 m. straipsnio „Lietuvių enciklopedijoje“ autorius Jonas Rimašauskas: „Genocidas Lietuvoje [...] kaip tautinės grupės naikinimas pasireiškė gyventojų suėmimais, kalinimu, de-

portacija ir žudymu“⁷. Patikslinus sąvokos vartoseną „bolševikinio-rusinio genocido“ aukų skaičius apibrėžiamas kaip 350–400 tūkst. nužudytų ir deportuotų bei „nacių okupacijos aukos“ – nužudyti žydai, įkalinti koncentracijos stovyklose lietuviai ir priverčiamiesiems darbams išsiųsti bei žuvę lietuviai. Kartu J. Rimašauskas jau teigia, kad „tarybinis ir nacistinis genocidas iki 1955 m. bus pareikalavęs apie 800 000 aukų nužudytų, deportuotų, žuvusių partizaninėse kovose ir šiokiu ar tokiu būdu pasitraukusių iš krašto (pabėgėliai Vokietijon ir repatriantai Lenkijon)“⁸. Vadinas, ne daug nutolstama nuo 1949 m. K. Pelėkio pozicijos, ne per daug preciziškai taikant „genocido“ terminą.

Pradedant nuo 1969 m. Lietuvių katalikų mokslo akademijos paskelbto Domo Jaisaičio straipsnio „Nacionalistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje“⁹, pamažu išėivijos darbuose įsivyrėja nuostata, kad „sovietinio ir nacių genocido metodai yra panašūs ir tai yra – pavergimas, kankinimai, priverstiniai darbai, deportacijos ir masinės žudynės“¹⁰.

Paskutinis didelis išėivijos tyrinėtojų darbas – 1980 m. išleista Juozo Pajaujo-Javio knyga „Sovietinis genocidas Lietuvoje“¹¹, kurios autorius surinko ir atspindėjo daugumą ankstesnių išėivijos požiūrių į „sovietinį genocidą“. Pavadinęs tą patį reiškinį „KGB genocidu“, Adolfas Damušis 1987 m. išėivijai pateikė Lietuvos gyventojų nuostolių skaičiavimus (471 175 žm.)¹². Šiuo atveju „sovietinio genocido“ ir „nacių holokausto“ aukos atskiriamos nuo emigrantų bei repatriantų, kurie priskiriami tik gyventojų nuostoliams¹³.

Sovietinėje lietuviškoje istoriografijoje „genocido“ sąvoka apskritai nebuvo plačiau vartojama. Net enciklopediniame sąvokos komentare rašoma apie „ištisų gyventojų grupių naikinimą rasiniais, nacionaliniais arba religiniais motyvais [...]“. Per II pasau-

linį karą daugiausia buvo naikinami žydai ir slavai; šiuo metu daugiausia reiškiasi Rodezijoje, P. Afrikos respublikoje, per JAV agresiją Vietname“¹⁴. 1989–1991 m. pereinamoju laikotarpiu, kai Lietuvos ir išėivijos istorikų pozicijos iš dalies pradėjo artėti, „genocido“ sąvoka apskritai nebuvo vartojama. Kalbėta apie „masines represijas“¹⁵, „socializmo teisėtvarkos deformacijas“, „karinį slopinimą“, „raudonąjį terorą“¹⁶ ir pan. Perėjus šį etapą, leistas į neišvengiamą faktografinės istoriografijos kūrimą, kurį lėmė atsivėrę nauji istoriniai šaltiniai.

Galima sakyti, kad tik nuo 1992 m. istoriografijoje pradėjus plačiai vartoti „genocido“ sąvoką, vis dėlto buvo tenkinamasi genocido politikos metodų aprašymu. Anot vieno istoriko, „trėmimai [...] sovietų valdžios vykdyto tautų genocido politikos apraiška“¹⁷, o „genocido aukos – tūkstančiai iš tremties negrižusių vyrų, moterų ir vaikų“¹⁸. „Genocido“ samprata kaip nors specialiai nekommentuojama (atseit viskas pasakyta 1948 m. tarptautinėje konvencijoje), bet akivaizdu, kad autorius terminui suteikia šiek tiek kitokią kokybę. „Genocidas“ vartojamas tiesiog kaip žodžių junginio „neteisėtos masinės represijos“ ar žodžio „teroras“ pakaitalas. Prie savo prasmės terminas priartėjo, kai tapo politinio žodyno dalimi. Tai tapo ryšku 1992 m. balandžio 9 d. paskelbus įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, kuriame teigiama: „Lietuvos žmonių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų deportavimas, padaryti nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais, atitinka tarptautinės teisės normose numatyto genocido nusikaltimo požymius“¹⁹.

1993 m. vykusioje konferencijoje „Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose“ buvo pirmą kartą palyginti plačiai pristatyta pati problematika: genocido samprata ir jos raida, genocido vykdymo būdai. Bet ir šiuo atveju pamėginta neapsiriboti

„fiziniu genocidu“. Bronius Kuzmickas apibrėžia „dvasinio genocido“ svarbesnius aspektus, pagrindines priemones: totaliai diegiama komunistinė ideologija (papildyta rusifikacija, religijos varžymu, istorijos paminklų griovimu), tauta atskiriama nuo šiuolaikinio pasaulio, jo kultūros²⁰. Tai iš esmės „etnocidas“, t. y. veiksmai ketinant sunaikinti (visai ar iš dalies) kultūrą. Deja, Genocido konvencijoje šios sąvokos nebeliko. Bet po kelerių metų B. Kuzmickas dar labiau įprasmino „dvasinio genocido“ suvokimą: jis „vykdomas kartu su fiziniu genocidu arba yra pastarojo tąsa, dažnai ir įrankis“, „sovietizacijos padarinys“²¹.

Galima sakyti, kad per pastaruosius penkerius metus Lietuvos istoriografijoje galu-

tinai prigijo terminas „genocidas“, bet jo samprata nėra pakankamai suartėjusi su tarptautinės konvencijos patvirtintu apibrėžimu. Pastebima, kad vartojama pirminė 1944 m. R. Lemkino knygoje „Axis Rule in Occupied Europe“ paskelbta „genocido“ sąvoka ir remiamasi vėliau parengtu pirmuoju „genocido“ definicijos projektu, kuris apima ir „politinių grupių naikinimą“ bei kultūrinį genocidą (etnocidą). Tuo tarpu „genocidas“, kaip ir kiekviena sąvoka, turi būti aiškiai ir nuosekliai vartojama. Net jei to nepavyks pasiekti dabar, galime guostis tuo, kad „pažinimo procese kinta ne pažinimo objektas, bet to objekto vaizdas“²² (atsižvelgiant į turimus duomenis ir iškeliamas problemas).

Nuorodos

¹ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1956, t. 7, p. 138.

² *Appeal to the United Nations on Genocide*, Published by Lithuanian Foreign Service, p. 46.

³ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus 1949 m. spalio 3 d. memorandumas Jungtinėms Tautoms, *ibid.*, p. 59.

⁴ K. Pelėkis, *Genocide. Lithuanian's threefold tragedy*, Published by „Venta“, Germany, 1949, p. 232–237.

⁵ A. Kaelas, *Human Rights and Genocide in the Baltic States*, Stockholm, 1950; A. Švabe, *Genocide in the Baltic States*, Stockholm, 1952. Plg.: *Encyclopedia Lituanica*, Boston, t. 2, p. 302.

⁶ D. Krivickas, „Genocidas ir genocido konvencija“, *Lietuva: Politikos žurnalas*, 1952.

⁷ *Lietuvių enciklopedija*, t. 7, p. 139.

⁸ *Ibid.*, p. 141.

⁹ *LKMA suvažiavimo darbai*, vol. 6, Roma, 1969.

¹⁰ *Encyclopedia Lituanica*, t. 2, p. 301.

¹¹ J. Pajaujįs-Javis, *Soviet Genocide in Lithuania*, New York, 1980, 246 p.

¹² A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais*, Vilnius, 1991, p. 4.

¹³ *Ibid.*, p. 46.

¹⁴ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1978, t. 4, p. 50.

¹⁵ H. Šadžius, „Lietuva 1940–1941 metais“, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas, 1989, p. 176.

¹⁶ *Ibid.*, p. 186, 196.

¹⁷ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų deportacijos“, *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, Vilnius, 1993, p. 19; Tas pats, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 156.

¹⁸ *Ivadas*, *ibid.*, p. 3.

¹⁹ *Ibid.*, p. 10.

²⁰ B. Kuzmickas, „Dvasinis genocidas“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose, V-K.*, 1994, p. 38–39.

²¹ B. Kuzmickas, L. Astra, *Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė*, Vilnius, 1996, p. 32, 54.

²² Z. Norkus, *Istorika*, Vilnius, 1996, p. 127.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Kaip pranešėjas žiūri į Tomo Venclovos imtą vartoti sąvoką „stratocidas“?

Atsakymas: Tiesą sakant, iki įvedant „genocido“ sąvoką buvo daugiau: ir „homicidas“, ir dar kitokios sąvokos. Manau, kad reikia sąvokų vartoseną vienodinti. Jei esmė nesiskiria, tai ir „stratocido“ vartojimas nieko iš esmės nepakeis. „Genocido“ sąvoka taip pat apima tam tikros grupės dalinį ar visišką sunaikinimą.

Klausimas: Jei dėl politinės veiklos, sakysime, kažkokia okupacinė valdžia suima 100 žmonių, iš jų 20 sušaudo, ar tai tampa genocidu? Ypač jei tos politinės represijos ne dėl tautinės ar religinės priklausomybės. Ar yra koks kriterijus atskirti?

Atsakymas: Žinoma, ne kiekviena represija automatiškai tampa genocidu. Pavyzdžiui, teisinės sąvokos apibrėžia ir veiksmus prieš partizanus remiančius gyventojus. Tie veiksmai gali būti adekvatūs partizanų veiksmams; jie negali būti pavadinti genocidu. Represija automatiškai nebūtinai gali virsti genocidu.

Klausimas: Ar komunistų partijos dokumentais buvo numatyta kankinti etninę arba religinę grupes?

Atsakymas: Manychiau, kad taip, tam tikrų požymių buvo, kad vykdant sovietinį genocidą buvo mėginama išskirti tam tikras tautines grupes. Kai Lietuvoje vyko trėmimai (pavyzdžiui, 1948 m.), jie apėmė tam tikras Lietuvos teritorijos dalis. Nesvarbu, ar ten buvo pasipriešinimas, ar jo nebuvo, trėmimai palietė tam tikras etniškai vientisas dalis. Rytų Lietuvoje tokių masinių trėmimų tuo metu jau nebuvo, nes ten visai kita tautinė gyventojų sudėtis. Antra vertus, kai buvo vykdomi trėmimai, represijos, susirašinėjime dėl norminių aktų parengimo tremtinių padėčiai apibrėžti aiškiai išskiriamas tautiškumas. Labai aiškiai visur rašoma: lietuviai, latviai, estai, ukrainiečiai, čečėnai, Kaukazo tautybės ir pan. Visos šios tautinės grupės dažniausiai apibrėžiamos kaip panašios grupės. Taip buvo daroma netgi 1953–1954 m., kai buvo paleidžiami iš tremties buvę tremtiniai. Visos šios tautybės paminėtos kalbant apie tai, kad trėmimo režimo pakeitimai neliečia būtent šių tautinių grupių. Ten neįvardyta, kad lietuviai yra buožės ar nacionalistai. Kalbama tik taip: lietuviai, latviai, estai, vakarų ukrainiečiai ir pan.